

KARTONNEN WAPENS

Expositie in het Nationaal Museum van de Speelkaart, Turnhout
17 april tot 31 december 2014

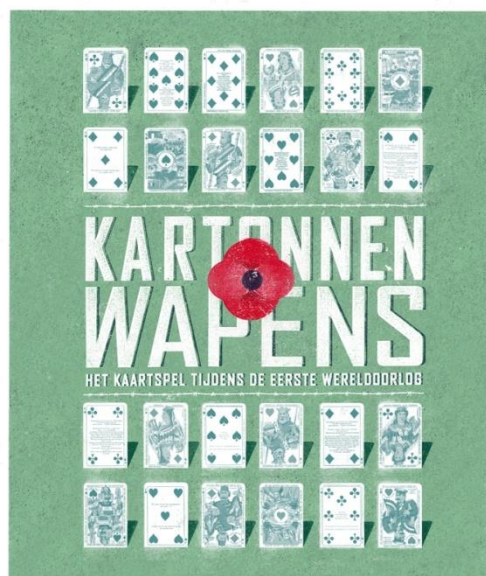
KARTONNEN WAPENS - HET KAARTSPEL TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG

“He did his duty. Will you do yours?”

Oorlog is verveling. Oorlogen worden vaak herinnerd aan de hand van veldslagen en overwinningen, maar de werkelijkheid is minder spectaculair. Oorlogen bestaan uit lange periodes van wachten en eentonigheid. Ook in hospitalen en kampen duren de dagen eindeloos. Om de tijd te doden, spelen soldaten spelletjes.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog is het kaartspel alom tegenwoordig. Het is nagenoeg de enige vorm van tijdverdrijf die in de loopgraven kan worden beoefend. De Duitse overheid schat het belang van speelkaarten dan ook hoog in en promoveert ze tot 'kriegswichtig'. De fabricage van kaartspellen is met andere woorden voor de oorlogsvoering even essentieel als munitie!

Aan en achter het front verdrijft het kaartspel de verveling en stimuleert het moreel. Maar speelkaarten vervullen nog andere functies. Ze worden ingezet als middel om militaire vaardigheden aan te leren of propaganda pro en contra. Kortom, als 'kartonnen wapen'. In die onzekere tijden blijken de kaarten bovendien onmisbaar om de toekomst te voorspellen.

Dit bewijst dat het kaartspel minder onschuldig is dan het lijkt. 'Kartonnen wapens' bekijkt de oorlog vanuit een vergeten of onbekende invalshoek. De tentoonstelling heeft het niet over de militaire en politieke geschiedenis, over veldslagen en generaals, maar voert de bezoeker via het kaartspel tot in de loopgraven.

De expositie toont in zes hoofdstukken nooit of zelden geziene originele objecten, waaronder heel wat foto's. Het materiaal komt uit de eigen collectie van het Museum van de Speelkaart en uit de privéverzameling van Alex Clays (Lokeren).

Concept en samenstelling: Filip Cremers, directeur Nationaal Museum van de Speelkaart
Scenograaf: Kris De Hoon, Atelier 20+03 - info@twintigplusnuldrie.be, www.twintigplusnuldrie.be

1. Oorlog als een spelletje

“Gott mit uns!”

In de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) voeren verschillende landen druk diplomatiek overleg en worden allerlei coalities afgesloten. In satirische prenten wordt deze politieke drukte voorgesteld als een kaartspel. Wie de hoogste troef heeft, gaat met de prijzen lopen. Het rommelt in de Balkan en voorlopig blijft het wapengeweld beperkt. Maar een grote oorlog is niet ver weg en voor iedereen er goed erg in heeft, loopt het spel uit de hand en staat de wereld in brand.

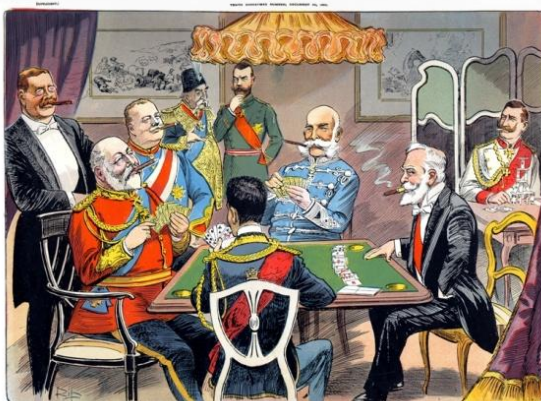
Wie zich intussen militair wil scholen, kan aan de slag met speciale spelletjes. Met speelkaarten kan je het geven van seinen of de soorten schepen van de marine leren. Ook nieuwigheden zoals zeppelins, duikboten of pantsers komen aan bod. Het verdrag tussen Frankrijk en Groot-Brittannië (1904) is dan weer een goede aanleiding om elkaars taal bij te werken. En wanneer Amerikaanse soldaten vanaf 1917 de geallieerden versterken, is ook voor hen een woordje Frans wenselijk.

“Oorlog als een spelletje” brengt niet alleen het kaartspel als metafoor voor het politiek bedrijf, maar ook het kaartspel als leermiddel. Het beeld van vorsten rond de kaarttafel gaat minstens tot de 16de eeuw terug. Ook nu nog wordt de (internationale) politiek als een partijtje gokken voorgesteld. (Anno 2014 is dat dan als “Poetin pokert om de Krim”). Het beeld van kaartende staatshoofden heeft nog niets van zijn kracht ingeboet.

Ook het gebruik van kaartspellen als leermiddel blijft overeind, onder meer in het leger van de VS. Militaire vaardigheden en kennis kunnen immers ook met kaarten worden aangeleerd, inclusief elementaire zaken zoals taalkennis wanneer men op vreemd grondgebied opereert. Anderzijds zijn sommige spelletjes ook gewoon voor de huiskamer bedoeld, waarbij men als het ware de oorlog kan naspelen.

Voorbeelden objecten

Politiek als een kaartspelletje

“King Edward the Peacemaker”

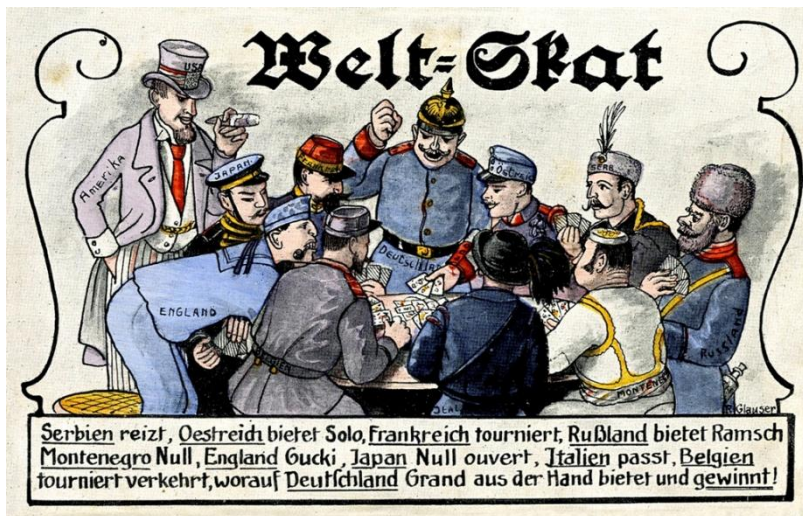
Illustratie uit het kerstnummer van 1903 van “Truth Magazine” - De prent stelt de Britse koning Edward VII (1901-1910) voor als vredesstichter en de politiek als een kaartspelletje.

Terwijl de Oostenrijkse keizer Franz Joseph I (1848-1916) meespeelt, zit de Duitse keizer Wilhelm II (1888-1918) afzijdig en bouwt een kaartenhuisje.

De oorlog als een kaartspelletje
"La partie de cartes."

Afbeelding uit "L'illustration", 4 augustus 1934

Naoorlogse prent met de Franse president Raymond Poincaré (1913-1920), de Britse koning George V (1910-1936), de Duitse keizer Wilhelm II en de Russische tsaar Nicolaas II (1894-1917) die elk hun generaals uitspelen. Bij de toeschouwers: Koning Albert I (1909-1934) (rechts boven de lampenkap).

Een wereldoorlog als een kaartspelletje
"Welt-Skat"

Ansichtkaart, ontwerp: R. Glauser, uitgave: Arno Knappe, Leipzig, ca. 1914

Satirische prent waarbij Duitsland het hoogste bod maakt en wint. België (de soldaat links van het midden op de rug gezien) maakt het verkeerde bod (houdt vast aan zijn neutraliteit en weigert Duitsland de doorgang naar Frankrijk). Amerika kijkt toe.

Collectie Alex Clays

2. Kartonnen wapens : propaganda & anti-propaganda

"In de oorlog kan men echter pas zien, welke geweldige resultaten een goed gehanteerde propaganda weet te bereiken."

A. Hitler, Mijn kamp, p. 208

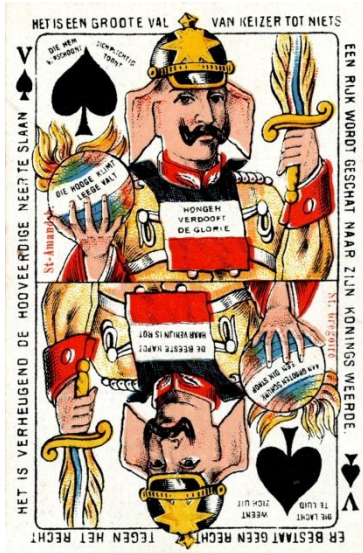
De Duitse speelkaartenfabriek in Altenburg brengt tijdens de Eerste Wereldoorlog drie verschillende propagandaspellen op de markt. Helden van de oorlog, generaals en gevechtsscènes worden prominent in de verf gezet. De spellen halen een monsteroplage van 1 miljoen spellen. Zeker in de eerste jaren van de oorlog verkopen ze bijzonder goed. Talloze exemplaren gaan goedkoop naar het front omdat hiervoor geen belasting is verschuldigd.

Een deel van de opbrengst is voor het goede doel: de “Luffahrerndank” in Berlin-Charlottenburg, een organisatie die de nazaten van verongelukte vliegeniers ondersteunde. Fritz von Lindenau (1883-1965), een officier gestationeerd in Altenburg, lanceert de kaartspellen, hij krijgt 1 pfennig per verkocht exemplaar.

Alle partijen gebruiken “kartonnen wapens” om elkaar belachelijk te maken, ook de geallieerden. De Eerste Wereldoorlog is ook een papieren oorlog.

Voorbeeld objecten

Satirisch kaartspel

“Spel van de geallieerden”

Druk & uitgave: L. Biermans, Turnhout 1919

Spel met spreuken, vermaningen en karikaturen, herdenkt de overwinning op Duitsland en Oostenrijk. Het verschijnt zowel in het Nederlands als het Frans.

► Keizer Wilhelm met varkensoren
Schoppenboer uit het “Spel der Geallieerden”

3. Verveling: tijdverdrijf in loopgraaf, kamp of hospitaal

“Seid Räuber und Eroberer”
F. Nietzsche, *Also sprach Zarathustra*

“Boerenjongens, Patriotten,
Schept couragie, hebt maar moed.”

Een oorlog bestaat niet alleen uit wapengekletter, integendeel veel tijd wordt doorgebracht met wachten en opperste verveling. In de loopgraven, gevangenkampen en hospitalen wordt daarom verwoed kaartgespeeld. Overal slaat de verveling toe en het kaartspel is vaak de enige vorm van tijdverdrijf die de jongemannen kunnen beoefenen. Tussen de gevechten in, overdag en 's nachts, binnen en buiten, overal wordt gespeeld. Ook in gevangenschap of in het lazaret brengen speelkaarten de broodnodige ontspanning. Wie geen speelkaarten heeft, zoals gevangen soldaten, maakt ze zelf uit afval. Wie zwaargewond is en bijvoorbeeld een arm mist, behelpt zich op een andere manier... Het spel verdriift de tijd, maakt het wachten draaglijker en verzet de geesten.

De Duitse overheid ziet het belang van speelkaarten in, het spel wordt tot “kriegswichtig” geproclameerd. Het maken van speelkaarten is met andere woorden oorlogsindustrie, even belangrijk als de fabricage van kanonnen en munitie. De speelkaartenmakers krijgen gunstmaatregelen en kaartspellen mogen belastingvrij aan het front worden geleverd.

Het belang van een spelletje kaart blijkt uit de talloze prentbriefkaarten met dit onderwerp. Ook in kunst en literatuur over de Eerste Wereldoorlog komt het kaartspel veel ter sprake. Tegelijkertijd suggereren de prentkaarten, met rustig kaartende soldaten aan het front, dat niemand zich zorgen hoeft te maken. Voor de familie thuis wordt een vals beeld van rust en kalme gecreëerd, alles is onder controle, de overwinning binnen handbereik... De foto's tonen ontspanning in veilige omstandigheden maar zijn zorgvuldig geënceneerd en uitgelicht.

Voorbeelden objecten

Een beeld uit de “werkelijkheid”:
Duitse soldaten spelen kaart in de loopgraven
“Feldpostkarte Der europäische Krieg 1914-16,
Wirklichkeitsbilder vom Kriegsschauplatz, Nr. 105, Ein
Spielchen im Schützengraben”
Duitse prentbriefkaart, gedateerd 24 juli 1916 maar
vermoedelijk al in 1915 gedrukt.
Foto van het Leipziger Presse-Büro. Uitgave: CM & S (?).

“It’s a “Nap Hand””

Allusie op de VS die Duitsland de oorlog verklaart en de Geallieerden versterkt.
Uitgave: M. & L. Ltd., G(Glasgow?), gedateerd 1917
Collectie Alex Clays

De oorlog vreet in op de soldaten, de zeden verwilderen en een mensenleven is amper van tel. Soldaten poseren bij verwoeste gebouwen of gedode tegenstanders, de foto's lijken een uitstalling van de trofeeën na een succesvolle jachtpartij. Ook bij de spelletjes die worden gespeeld, valt de verruwing op. Aan het Oostfront klinkt het motto: "Jeder Schuss, Ein Russ!". Dit is geen militaire strategie maar een spelletje.

4. Onzekerheid: wat brengt de toekomst?

"Bereit zum letzten Hieb"

In onzekere tijden wil iedereen weten wat de toekomst brengt. Tijdens de Eerste Wereldoorlog is het niet anders. Hoe verlopen de gevechten? Raak ik gewond of niet...? Wat gebeurt thuis? Iedereen wacht gespannen af, elk nieuwtje is goud waard en oude kranten worden verslonden. Het zijn gouden tijden voor kaartlegsters!

Niet toevallig deponereert de Turnhouse speelkaartenfabrikant Brepols in 1916 een kaartspel voor waarzeggers. Het wordt genoemd naar de beroemde Franse kaartlegster Mademoiselle Lenormand. Brepols is noch de eerste, noch de laatste om dit te doen. Maar de firma maakt er een fraai grafisch hoogstandje van, leverbaar zonder tekst of met toelichtingen in het Frans of in het Nederlands.

Voorbeelden objecten

De toekomstvoorspelling voor de Duitse keizer
 "Pronostics pour 1916 / ce que disent les cartes"
 Franse ansichtkaart met 4 azen (de Keizer is "casque à ♠ [pique]",
 "chef sans ♥[coeur]" ...)

Uitgave: M.G., 1915, afgestempeld 1916

Collectie Alex Clays

"The Lucky Fortune-telling Card."
 J. Salmon, Sevenoaks
 Collectie Alex Clays

Mademoiselle Lenormand
Fantasievol portret van Mlle. Lenormand als een jonge (en forse) kaartlegster, naast een tafeltje op wieltjes waarop haar kaarten liggen. De afbeelding is gebruikt door de Brugse lithograaf en speelkaartenmaker E.A. Daveluy voor de wikkels van zijn waarzegspellen.

5. Turnhout: de speelkaartenindustrie valt stil

“Vorsicht bei Gesprächen!”

“Auf zum Endkampf!”

“Verboten!”

De Eerste Wereldoorlog heeft ingrijpende gevolgen voor de Turnhoutse drukkerijen en speelkaartenmakers. Geleidelijk aan grijpt de ontredde om zich heen en valt de normale productie stil. Bij het uitbreken van de oorlog worden vele arbeiders gemobiliseerd. Het hoofd van de afdeling “galvanoplastiek” bij Brepols krijgt, omdat hij een Duitser is, het bevel het land te verlaten. Eenmaal België grotendeels is bezet, gelden nieuwe regels: arbeiders worden naar Duitsland gedeporteerd (vanaf 1916), fabrieken ontmanteld (1917) en alle drukwerk is voortaan onderworpen aan een strenge censuur.

Turnhout krijgt grote problemen omdat het geen grondstoffen kan aanvoeren en afzetmarkten niet bereikbaar zijn. Spoorwegen en havens worden beschadigd of vernietigd. Op de duur is zelfs geen papier meer beschikbaar zodat de productie zo goed als stilvalt.

Na de wapenstilstand van 11 november 1918 komen de drukkerijen langzaam terug op gang.

Voorbeelden objecten

Werkboeken van de steendrukkers

Etabl. Brepols, Turnhout

De opdrachten van de lithografen lopen tot 1 december 1916 en vallen dan weg wegens het gebrek aan papier. Vanaf 21 december 1918 herneemt het werk. Eerste opdrachten: prenten over het Belgisch leger en het kaartspel “Guerre Mondiale”. Geleidelijk aan groeit het werkvolume weer aan.

Bestellingen van speelkaarten

“Boek der Kaarten van Magazijn. Bestelde Kaarten”

Werkboek met bestellingen, Etabl. Brepols, Turnhout 1913-1918

De laatst genoteerde bestelling is van 12 mei 1917 voor de firma Rosenbaum in Brussel. Tot dan worden speelkaarten gemaakt en geleverd. De opdrachten vallen stil, voor 1917 noteert Brepols amper 4 bestellingen.

Druk : Etabl. Brepols, Turnhout september 1915

6. Nooit meer oorlog. Epiloog

“De schone heldendood op het slagveld”

“Down with the Huns!”

De oorlog laat diepe sporen na. Patriottische spellen loven de geallieerde overwinnaars en spotten met de verliezers. De Duitse keizer krijgt varkensoren, Belgisch bier adverteert zich als “extra alliés” op speelkaarten.

Afgezien van het menselijke leed, werkt de oorlog economisch nog lang na. Het herstel van de grafische industrie in Turnhout duurt jaren. Bepaalde afzetmarkten zijn verloren gegaan, zoals de Verenigde Staten voor speelkaarten. Oude productiemethodes worden niet meer opgestart, zoals het sjabloneren. Met deze middeleeuwse techniek brengen kaartenmakers de kleuren met de hand aan. Tenslotte verdwijnen traditionele kaartbeelden uit het assortiment, zoals het “Luikse beeld”. Deze typische figuren, die vaak al eeuwenoud zijn, belanden voorgoed in het museum.

Dat is echter niet overal het geval. Oostenrijk-Hongarije overleeft de Eerste Wereldoorlog niet, maar de tarokkaarten waarop de verschillende volkeren uit de Dubbelmonarchie staan afgebeeld, maken tot op vandaag de dienst uit in de Weense cafés. Alsof er niets is veranderd. De veranderingen zijn nochtans ingrijpend en onloochenbaar. Ook dat vind je in speelkaarten terug, bijvoorbeeld in een spel van de Belgische socialisten (1919) of in het fascistische “Italia nuova” (1928). Dankzij de “oudstrijders” Mussolini en Hitler is het “Nooit meer oorlog!” verder weg dan ooit.

Voorbeelden objecten

Oostenrijks tarokspel “Industrie und Glück”

Druk & uitgave: Ferd. Piatnik & Söhne, Wien & Budapest

Op de troefkaarten van het spel staan de verschillende bevolkingsgroepen uit de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie. Van deze staat met vele volkeren wordt een idealistisch beeld opgehangen. Op troef 1 voorspelt het optimistische motto welvaart door nijverheid. Dit type tarokspel is nog steeds in gebruik hoewel de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie de Eerste Wereldoorlog niet overleefde!

Otto Dix, De skaatspelers, 1920 (*Die Skatspieler*, latere titel : *Kartenspielende Kriegskrüppel*)

Olieverf op doek, met fotomontages en collage (onder meer de speelkaarten zijn echte, opgeplakte kaarten)

Staatliche Museen zu Berlin, Nationalgalerie, Berlijn

Reproductie

Het kunstwerk toont hoe de vroegere helden na de oorlog proberen te overleven. Onherroepelijk verminkt, deugen ze voor niets meer. De lege uren worden doorgebracht in het café aan de kaarttafel. Oorlogsinvaliden vormen een vertrouwd beeld in de Duitse naoorlogse straten, velen leven in grote armoede omdat ze aan hun lot worden overgelaten.

PRAKTISCHE INFO

Nationaal Museum van de Speelkaart
Druivenstraat 18 – B-2300 Turnhout
+32 14 41 56 21
museum.speelkaart@turnhout.be – www.speelkaartenmuseum.be

Openingsuren:
dins- tot vrijdag: 10-17 uur
zater- en zondag: 11-17 uur
maandag, 25 tot 31 december: gesloten
groepen & rondleidingen: volgens afspraak – gidsen@turnhout.be – 014 44 33 55

Toegang:
5 euro – kortingstarief: 3 euro - jonger dan 18 jaar: gratis
Combiticket met het Begijnhof- en het Taxandriamuseum: 7,50 euro
Rondleiding: 50 euro + 5 euro dossierkost

Vanaf 1 april ontvangen de eerste 250 betalende bezoekers een gratis ticket voor het filmfestival MOOOV (25 april tot 4 mei) - www.mooov.be
Naar aanleiding van Erfgoeddag en de Opening van het Toeristisch Seizoen is het museum op zondag 27 april gratis toegankelijk van 10 tot 17 uur. Vanaf 11 uur zijn er gratis rondleidingen voorzien.

Het museum maakt deel uit van TRAM 41 (Turnhoutse Route Archief en Musea) en wordt gesteund door de Provincie Antwerpen, de Vlaamse overheid en stad Turnhout.

Directeur museum: Filip Cremers, filip.cremers@turnhout.be
Coördinator TRAM 41: Sofie Wilder, sofie.wilder@turnhout.be

Volg ons op facebook: www.facebook.com/TRAM41

COLOFON TENTOONSTELLING

Coördinatie TRAM 41: Sofie Wilder
Concept & samenstelling: Filip Cremers
Conservering & bruiklenen: Karlien de Voecht
Communicatie: Ingrid Rombaut

Scenografie: Kris de Hoon / atelier 20+03
Grafische vormgeving: Bram Luyts

Opbouw & uitwerking:
Els Croenen, Cathérine Verrees, Peter Maes, Dries Leysen, Christine Baeyens, Jenny Melis, Godelief Stessens, Erik Nys, Jos Maes, Marijn Keersmaekers, Patrick Bierings, Freek Maes, Jef Smets, Nick Beyens
Stedelijke diensten (Facility, Stadsbedrijven, Grafische Dienst, Toerisme, Stadsarchief)
Verder de drukkers van het museum, de jongerengidsen en de museumgidsen van TRAM 41

Bruiklenen:
Alex Clays, Lokeren
Harry Stabel, Turnhout
Lisette Devry, Tervuren
Familie R. van Gool, Turnhout
Kröller-Müller Museum, Otterlo
Staatliche Museen zu Berlin, Nationalgalerie, Berlin
Augustinermuseum - Städtische Museen: Museum für neue Kunst, Freiburg i/B

Een bijzondere en warme “dank je wel” gaat naar Alex Clays, die zijn collectie Eerste Wereldoorlog onvoorwaardelijk ter beschikking van het museum heeft gesteld.

Vertalingen: DICE, Harry Stabel, Christophe Lebbe

Meer info:

Filip Cremers, directeur Nationaal Museum van de Speelkaart , filip.cremers@turnhout.be, 014 42 56 21

Pers en communicatie:

Ingrid Rombaut, ingrid.rombaut@turnhout.be, 014 44 33 70 - 0479 82 36 37

